

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολεμώντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προεσταντική ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουρβόνων ● ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΗΣ, Διασχίσεις στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «αρκιτουρμιά» του καπετάν Κώστα. Ιστορία μιάς φήμης ● ΣΠΥΡΙΔΟΥΑ ΠΥΡΡΙΑΗ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Το μάνιλερ και την λόγην αντικαθιστά το φηροδέλιον και η πέννα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ● ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάστιγα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ● ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ● ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΓΡΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστοτέλη στη μεσοπολεμική Ελλάδα ● ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ● ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκαετηριακή: Η απαγόρευση του συλλαβηρίου στο Σύνταγμα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, Χριστίνα Αγραμνώνη, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Καλλιόπη Γερωνυμάκη, Σίμος Μποζίκης, Χριστίνα Κουελάουρη, Χρήστος Χατζημωσήφ, Θάνος Αγγελόπουλος

42

ΑΘΗΝΑ 2025

Παναγιώτης Τσακόπουλος, Mora, άλλοτε Πελοπόννησος. Χωρική συγκρότηση και μορφολογία της πόλης κατά την οθωμανική κυριαρχία

Δημήτρης Δημητρόπουλος

doi: [10.12681/mnimon.45002](https://doi.org/10.12681/mnimon.45002)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δημητρόπουλος Δ. (2025). Παναγιώτης Τσακόπουλος, Mora, άλλοτε Πελοπόννησος. Χωρική συγκρότηση και μορφολογία της πόλης κατά την οθωμανική κυριαρχία. *Μνήμων*, 42, 304–307. <https://doi.org/10.12681/mnimon.45002>

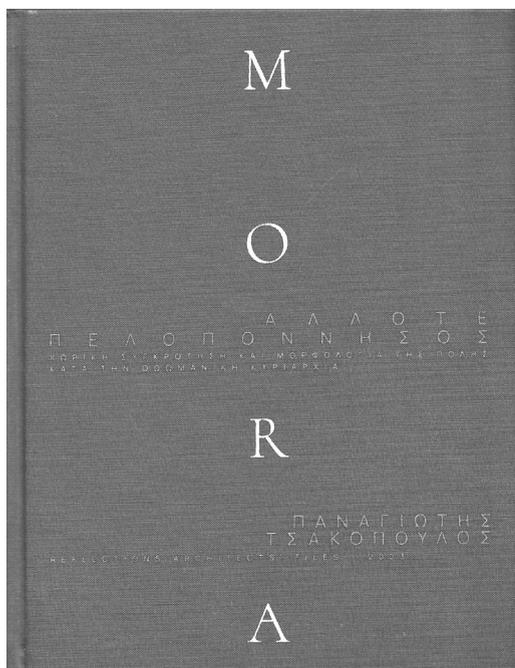
αρχαικά τεκμήρια δεν μπορούν, κατά κανόνα, να δώσουν απόλυτα ικανοποιητικές απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα και γι' αυτό δεν εκβιάζει τις απαντήσεις. Θα χρειαστεί να αξιοποιηθούν στο μέλλον από τον ίδιο ή από άλλους ιστορικούς και άλλες πηγές, ώστε να γνωρίσουμε καλύτερα την ιστορία της Κορώνης, μιας μικρής αλλά με μακρά ιστορία επαρχιακής πόλης, κατά τον μακρύ 19ο αιώνα.

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Παναγιώτης Τσακόπουλος, *Mora, άλλοτε Πελοπόννησος. Χωρική συγκρότηση και μορφολογία της πόλης κατά την οθωμανική κυριαρχία*, Αθήνα, Reflections Architects' Files, 2023, 1.248 σ.

Mora, άλλοτε Πελοπόννησος είναι ο τίτλος ενός ογκωδέστατου τόμου για την ιστορική διαδρομή των πόλεων της Πελοποννήσου. Παράξενος τίτλος για ένα ιδιότυπο, ένα διαφορετικό –μοναδικό θα το έλεγα– βιβλίο που εκτείνεται σε 1.248 σελίδες. Μία *sui generis* δημιουργία, μία ιδιοκατασκευή που ισορροπεί μεταξύ ακαδημαϊκής μελέτης και έργου τέχνης, τόσο στη διάρθρωση, τη δομή, τον τρόπο γραφής, την τεκμηρίωση, όσο και στην τυπογραφική εμφάνιση, στο σχήμα, στη βιβλιοδεσία, διότι δεν ακολουθεί σχεδόν κανένα κανόνα της κλασικής τυπογραφικής διάρθρωσης. Το έργο είναι καρπός πολύχρονης, κοπιώδους έρευνας του αρχιτέκτονα Παναγιώτη Τσακόπουλου σε βιβλιοθήκες και αρχεία της Ελλάδας και πολλών άλλων χωρών, με στόχο τη συγκέντρωση τεκμηρίων για τη μελέτη της πόλης στην Πελοπόννησο στα χρόνια της βυζαντινής, λατινικής, βενετικής και κυρίως οθωμανικής κυριαρχίας. Το αποτέλεσμα αποτυπώνεται στις χιλιάδες –κατά κυριολεξία– εικόνες, σχέδια, χάρτες, πίνακες, που ενσωματώνονται στα περιεχόμενα του βιβλίου καθιστώντας το ανεκτίμητο θησαυρό τεκμηρίωσης, αλλά ταυτόχρονα και ισχυρή, εν τοις πράγμασι, αντίκρουση μιας εδραίας αντίληψης περί της ένδειας των ιστορικών πηγών για τον ελληνικό χώρο. Ιδιαίτερα για το εικονιστικό μας παρελθόν, το έργο του Π. Τσακόπουλου είναι, νομίζω, απτή απόδειξη ότι «όταν ψάχνεις βρίσκεις», υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι είναι κανείς διατεθειμένος να αφιερωθεί σε έρευνα συστηματική και μακροχρόνια.

Η αδρή διάρθρωση του έργου: Εισαγωγικό μέρος για τη θεωρία της μορφολογίας στην αρχιτεκτονική προσέγγιση της πόλης ως διακριτό επιστημονικό πεδίο, τις πηγές και την τεκμηρίωση, τα εργαλεία έρευνας. Το πρώτο μέρος αποτελείται από εννέα μονογραφίες για αντίστοιχες πόλεις της Πελοποννήσου. Πρόκειται για αναλυτικές παρουσιάσεις του διαθέσιμου υλικού με κριτικές επισημάνσεις και προσπάθεια μορφολογικής αποκατάστασης, η οποία προκύπτει από τη σύνθεση των τεκμηρίων. Τις πόλεις επέλεξε ο συγγραφέας, με βασική διάκριση ανάμεσα στις πόλεις-αγορές (Τριπολιτσά, Πάτρα, Κόρινθος, Άργος,

Μυστράς) και στις πόλεις-αχυρά (Ναύπλιο, Ναβαρίνο, Μεθώνη, Κορώνη). Το δεύτερο μέρος αφορά στην κατανόηση του οικισμένου χώρου της Πελοποννήσου και στο σύνολο των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τη λειτουργία του «οθωμανικού πολεοδομικού προτύπου». Προτείνεται η χρήση της έννοιας των επάλληλων πλεγμάτων για την προσέγγιση των λειτουργιών των πόλεων (πολεοδομία, άμυνα, ύδρευση-νερό, σχέση με τη φύση, αγορές, χώροι εργασίας και αναψυχής, λατρεία, κατοικία). Ο τόμος ολοκληρώνεται με ένα πολύ πλούσιο παράρτημα αρχειακών και βιβλιογραφικών αναφορών.

Η όλη έκδοση είναι, νομίζω, ξεχωριστή στη σύλληψη και στην υλοποίησή της. Στις εννέα πόλεις που εξετάζονται διεξοδικά μέσα από τη χρήση επιλεγμένων κάθε φορά σχεδιαγραμμάτων και χαρτών –από τα παλαιότερα μέχρι εκείνα που χρονολογούνται έως τη δεκαετία του 1830– επιχειρείται η τεκμηριωμένη και σχολιασμένη ανασύσταση της πολεοδομικής μορφής κάθε μίας, δίδοντας έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προσδίδει η γεωμορφολογία και η ιστορική διαδρομή και το κτηριακό της απόθεμα. Η επιλογή αιτιολογείται από τον συγγραφέα και αντιστοιχεί στον τύπο εκείνο πόλης στον οποίο επέλεξε να εστιάσει. Άλλες οικιστικές συγκεντρώσεις της Πελοποννήσου, όπως η Καλαμάτα, τα Καλάβρυτα, η Καρύταινα, στις οποίες θα μπορούσαν επίσης να αναγνωριστούν χαρακτηριστικά πόλης, δεν εντάσσονται σε αυτήν τη μέθοδο διεξοδικής ανάλυσης· εντάσσονται όμως στον ευρύτερο προβληματισμό του για το οικιστικό δίκτυο της Πελοποννήσου.

Το έργο του Π. Τσακόπουλου στηρίζεται κατεξοχήν στις γραπτές πηγές, οι οποίες συνδυάζονται με τη έντονα βιωματική γνώση των τόπων που πραγματεύεται· χαρακτηρίζεται επίσης από την αρμονική παραγωγική επικοινωνία του γραπτού λόγου με την εικόνα (κυρίως σχέδιο και χάρτη, λιγότερο τη φωτογραφία). Η αγορά και ο πόλεμος είναι, νομίζω, δύο ισχυροί άξονες, καθώς σε αυτούς εδράζεται μεγάλο μέρος των λειτουργιών των επιλεγμένων πόλεων· η πόλη ως αγορά της ευρύτερης περιοχής στην οποία αυτή εντάσσεται, ως χώρος

υποδοχής και εξαγωγής των οικονομικών δραστηριοτήτων, της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, του εμπορίου, της βιοτεχνίας. Και επίσης η πόλη ως θεμελιακό συστατικό του πολέμου, ως οχυρός χώρος προστασίας, ισχύος, επιβολής και άμυνας. Ο φωτισμός από τον συγγραφέα επιμένει να πέφτει στα δημόσιου χαρακτήρα κτίσματα, ιδιαίτερα σε εκείνα που εντάσσονται στην οθωμανική φυσιognωμία των πόλεων (τζαμιά, μεντρεσέδες, караβάν σεράγια, χαμάμ). Τα τζαμιά αναδεικνύονται και παρουσιάζονται εμφαιτικά, συνυπάρχουν με τις χριστιανικές εκκλησίες και σφραγίζουν με την παρουσία τους τις πελοποννησιακές πόλεις της οθωμανικής περιόδου. Οι κατοικίες στην οπτική του Π. Τσακόπουλου περνούν, νομίζω, σε δεύτερο πλάνο, περισσότερο ως το αναγκαίο συμπλήρωμα της γενικής εικόνας της πόλης. Το ίδιο ισχύει και για τον μικρό και μεσαίου μεγέθους οικισμό, το ορεινό ή το καμπίσιο χωριό που αποτελούσαν τον βασικό τύπο κατοίκησης και συνδιαμόρφωναν τον οικιστικό καμβά της Πελοποννήσου· ενυπάρχουν στην προβληματική του αλλά τίθενται σε δεύτερη μοίρα.

Για την παρουσίαση των («πάλληλων πλεγμάτων»), όπως τα ονομάζει, τα οποία συναθροίζουν τις ποικίλες όψεις της καθημερινότητας μιας πελοποννησιακής πόλης στα προεπαναστατικά χρόνια, επιλέγει ρέουσα, ευχάριστη αφήγηση, στην οποία αξιοποιεί την υπάρχουσα ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία περί των πόλεων του βενετικού και οθωμανικού Μοριά, ενσωματώνοντας και πληροφορίες από μελέτες για πόλεις του ευρύτερου ελληνικού χώρου. Το μοντέλο πόλης της Πελοποννήσου: μουσουλμανικός μειοψηφικός πληθυσμός, εβραϊκή κοινότητα, χριστιανική πλειονότητα εκτός των τειχών είναι το επικρατέστερο, υπάρχει όμως στο βιβλίο διεξοδική πληροφόρηση για τις επιμέρους, κατά τόπους αναλογίες της εθνοπολιτισμικής σύνθεσης του πληθυσμού και τις λειτουργίες που συγκέντρωναν οι πόλεις –διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα– των λίγων χιλιάδων κατοίκων της Πελοποννήσου, οι οποίες είχαν διαφορετική φυσιognωμία από την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τα άλλα μεγάλα αστικά της κέντρα.

Ο αναγνώστης παρακολουθεί τη ροή του χρόνου, τη συνέχεια των οικισμένων τόπων στις διαδοχικές κυριαρχίες της Πελοποννήσου, τις διαφοροποιήσεις και προσαρμογές, τη σημαντική αλλαγή που επέφερε στην οίκηση του χώρου η τριακονταετής, σχεδόν, παρένθετη κατάληψη της περιοχής από τους Βενετούς. Παράλληλα, σχηματίζει μία συνολική εικόνα του βίου των κατοίκων, που περιλαμβάνει τις επαγγελματικές δραστηριότητες, τις παραγωγικές εγκαταστάσεις, τη διαχείριση και χρήση του νερού, την ένταξη της φύσης στον αστικό ιστό, τους χώρους συγκέντρωσης και αναψυχής, τα νεκροταφεία.

Η καλλιέργεια του Π. Τσακόπουλου δεν πραγματοποιήθηκε σε χέρσα γη. Η Πελοπόννησος είναι από τους ευνοημένους στη βιβλιογραφία τόπους. Η ιστορική γεωγραφία και η ιστορία των πληθυσμών, οι πόλεις και οι οικισμοί, οι δρόμοι της Πελοποννήσου έχουν βρεθεί στο επίκεντρο της ερευνητικής παραγωγής ιστορικών, αρχαιολόγων, γεωγράφων, αρχιτεκτόνων. Διδακτορικές διατριβές

και ερευνητικά προγράμματα ελληνικών και ξένων ακαδημαϊκών φορέων έχουν επίσης συμβάλει στον πολλαπλασιασμό των γνώσεών μας. Τα αποτελέσματα, νομίζω, είναι ελπιδοφόρα και εμπλουτίζονται διαρκώς, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, με την προσθήκη νέων αδημοσίευτων πηγών, αλλά και με τη χρήση νέων τεχνολογιών που επιτρέπουν τον ακριβέστερο γεωεντοπισμό οικισμένων θέσεων ή άλλων ανθρωπογενών παρεμβάσεων στον χώρο. Η Πελοπόννησος δεν είναι πλέον άγνωστη γη. Νομίζω όμως ότι η εργασία του Π. Τσακόπουλου έχει μια ιδιαιτερότητα. Καθώς η οπτική της κυριαρχείται από την έγνοια να κατανοήσουμε τι υπήρχε σε μια πόλη των οθωμανικών χρόνων, ποια ήταν η διάρθρωση και η πολεοδομική της μορφή, ο ανθεκτικός αναγνώστης που θα εκμεταλλευτεί το σύνολο των σελίδων της θα έχει αποκτήσει στο τέλος μια ολοκληρωμένη εικόνα των μορφολογικών χαρακτηριστικών που συγκέντρωναν κάποιοι τύποι πόλεων που, αν και μοιάζουν μακρινοί, ανήκουν στο κοντινό μας παρελθόν. Ωφελημένος θα βγει και ο αναγνώστης που θα επιλέξει να διαβάσει συγκεκριμένες σελίδες, θεματικά ή τοπικά προσδιορισμένες· το πλήθος των πληροφοριών και των εικονιστικών αναπαραστάσεων που περιλαμβάνονται, σίγουρα θα διευρύνουν και θα πλουτίσουν τις γνώσεις του. Ίσως σε κάποιους η ανάγνωση αφήσει στο τέλος και ένα αίσθημα πικρής νοσταλγίας για ένα κόσμο που χάθηκε, παρόλο που ο συγγραφέας δεν ωραιοποιεί το παρελθόν με διάφορες ευκαιρίες επισημαίνει και άσχημες όψεις του κόσμου εκείνου. Οπωσδήποτε όμως το ξεχωριστό αυτό βιβλίο, υπόδειγμα για τις δυνατότητες συνεργασίας ιστορικών και αρχιτεκτόνων, παρέχει τον εξοπλισμό κατανόησης της μορφής των αλλοτινών πόλεων του τόπου μας, ενώ δίνει και ερεθίσματα σκέψης για τις αιτίες της κατοπινής τους εξέλιξης.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Juan Carmona-Zabala (επιμ.), *Commodities in History. Theoretical Reflections and Empirical Case Studies*, Πέθυμνο, Institute for Mediterranean Studies, 2023, 403 σ.

Μπορούν τα εμπορεύματα να αποκτήσουν ρόλο πρωταγωνιστή στην ιστοριογραφία; Ο συλλογικός τόμος *Commodities in History. Theoretical Reflections and Empirical Case Studies*, τον οποίο επιμελήθηκε ο Ισπανός ιστορικός Juan Carmona-Zabala, απαντάει καταφατικά. Η ψηφιακή έκδοση αποτελεί μια ανθολογία μελέτης περιπτώσεων από την παγκόσμια ιστορία, με προσκεκλημένους νέους, κυρίως, ερευνητές από ελληνικά και ξένα Πανεπιστήμια (Κρήτης, Πάντειο αλλά και το Πανεπιστήμιο της California, της Georgia, του Toronto, του Linz στην Αυστρία, της Perugia και της Parma στην Ιταλία). Μέσα από την ιστορία διαφορετικών προϊόντων ο τόμος εξετάζει το πώς αναδύθηκαν αλυσίδες γεωργικών προϊόντων από την τοπική στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά,